

Ontologie, intuïtie en bewustzijnsontwikkeling bij Spinoza

Commentaar op: Maarten van Buuren (2025). *Zijn, Denken, Doen. Spinoza's weg naar geluk*. Uitgeverij Damon.

Op de achterkant van het boek staat: “Maarten van Buuren geeft in *Zijn, denken, doen* een heldere en toegankelijke inleiding op het werk van Spinoza, in het bijzonder op zijn levenswerk, de *Ethica*. Spinoza vat de filosofie, in navolging van de stoa, op als drie opeenvolgende, met elkaar samenhangende vragen: Wat is Zijn (zijnsleer)? Wat is Denken (kenleer)? Wat is Doen (ethiek)? Hij leidde zijn ethiek af uit oefeningen in kenleer en zijnsleer. In alle drie fasen (zijnsleer, kenleer, ethiek) staat de rede centraal. Wie zich in denken en handelen laat leiden door de rede, bevrijdt zich uit slavernij en verwerft het geluk”.

Op een pagina voor de Inhoudsopgave staat: Spinoza komt uit op dezelfde conclusie als de filosofen van de stoa: ‘Leef in overeenstemming met de Natuur’.

Inleiding

Maarten van Buuren (MvB) heeft in 2016 twee boeken over Spinoza gepubliceerd: *De essentie van Spinoza*¹ en *Spinoza. Vijf wegen naar de vrijheid*². Een eerdere publicatie van mijn hand *Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling* uit 2017 is gebaseerd op deze twee boeken van MvB³. Het hier besproken boek van MvB uit 2025 is o.a. gebaseerd op deze twee boeken uit 2016. Het is ook gebaseerd op *Spinoza. Zijn filosofie in 50 sleutelwoorden* (Ambo/Anthos, 2019) waarin MvB Spinoza's vijftig belangrijkste sleutelwoorden heeft geïnventariseerd en hun 'semantisch velden' beschreven.⁴ Dit monnikenwerk was nodig omdat elk van de sleutelconcepten verschuivende betekenissen heeft in Spinoza's diverse geschriften. Volgens MvB zijn de sleutelbegrippen in Spinoza's filosofie zo *glibberig als palingen in een emmer snot*.⁵

Steven Nadler schrijft in het *Voorwoord* van het sleutelwoordenboek: “In de eeuwen [na zijn dood in 1677] was Spinoza een heleboel dingen voor een heleboel mensen: een atheïst, een pantheïst, een agnosticus, een verdediger van rabbijnse tradities, zelfs een christen; een republikein, een democraat, een socialist, een communist, een anarchist; een mysticus, een kabbalist, een rationalist, een scepticus. Zelfs de Diepe Ecologiebeweging heeft hem opgeëist als een van haar helden. Op deze manier is Spinoza een soort rorschachtest geworden in wie mensen slechts zien wat ze willen

¹ Van Buuren M. (2016b). *De essentie van Spinoza*. ISVW Uitgevers, Leusden.

² Van Buuren M. (2016a). *Spinoza. Vijf wegen naar de vrijheid*. Ambo/Anthos, Amsterdam.

³ Van Eijk T. (2017). [Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling](#). Lulu.

⁴ Van Buuren M. (2019). *Spinoza. Zijn filosofie in 50 sleutelwoorden*. Ambo/Anthos [Dit boek is opnieuw uitgegeven door Damon in 2025: *Spinoza's filosofie in 50 sleutelwoorden*].

⁵ Van Buuren M. (2016b). *De essentie van Spinoza*. ISVW Uitgevers, Leusden. p.18.

zien. Een deel van de verklaring voor dit rare en tamelijk unieke verschijnsel... moet wel de onbarmhartige moeilijkheidsgraad van de *Ethica* zijn.

Waarom doen dan toch zoveel mensen hun uiterste best om Spinoza zo al niet voor zich op te eisen dan toch op zijn minst te verklaren? Nu ja, iedereen houdt van een mysterie en iedereen houdt van een rebel. De moeilijkheidsgraad van de *Ethica* maakt het een bijzonder verleidelijk studieobject. Mensen kunnen makkelijk geobsedeerd raken in hun pogingen om te begrijpen hoe de uiteenlopende metafysische, natuurkundige, psychologische en ethische elementen in een samenhangend (en, wellicht, aannemelijk) systeem passen".⁶

Het is waar dat Spinoza wordt geclassificeerd van atheïst tot mysticus en alles daar tussenin. Ook ik tracht in mijn boek uit 2017 tot een verklaring te komen op basis van een 'samenhangend systeem'. Dit blijkt o.a. uit een explicitering van onderliggende (veelal impliciet blijvende) vooronderstellingen en de daarmee samenhangende karakterisering van drie wetenschappelijke paradigma's.⁷

Zoals op de achterkant van het te bespreken boek is aangegeven staat in alle drie fasen van de *Ethica* (zijnsleer, kenleer, ethiek) de rede centraal. Hier gaat de belangstelling vooral uit naar de vraag of in de zijnsleer (de ontologie) de rede überhaupt centraal kan staan? Een tweede aandachtspunt is hoe het door Spinoza gepropageerde 'leven in overeenstemming met de Natuur' in de dagelijkse praktijk gerealiseerd kan worden? In deze context is relevant dat filosofische begrippen tandoos blijven zonder mogelijkheden om deze ideeën te verwerkelijken. Vraagt Spinoza's belangwekkende streven om te leven in overeenstemming met de Natuur niet om een synthese van theoretische filosofie en effectieve praktijken voor bewustzijnsontwikkeling? En derde aandachtspunt is: waarom doet Spinoza zo vaag over zijn derde kennisvorm - de intuïtie?

In dit artikel vindt enige herhaling van onderwerpen plaats, maar dat is gezien de moeilijkheidsgraad van Spinoza's filosofie wellicht zelfs wenselijk.

1. Inleiding

In de *Inleiding* van zijn boek zegt MvB: "Spinoza werkte van de meest abstracte vraag betreffende het Zijn (zijnsleer, Deel 1), via de vraag hoe mensen het Zijn kunnen denken (kenleer, Deel 2) naar de richtlijnen hoe mensen moeten handelen (ethiek, Deel 3)" (p24).

TvE: Hier komt meteen de vraag op of het überhaupt mogelijk is het (ontologische) Zijn te denken? We komen in het vervolg van dit artikel herhaaldelijk terug op deze vraag. In onderstaand diagram worden de drie Delen van de *Ethica* schematisch weergegeven.

- 1 - Zijn - zijnsleer - Logos
- 2 - Denken - kenleer - logos
- 3 - Doen - ethiek - logos

MvB: "Spinoza legt uit dat de mens het Zijn [*Logos*] kan denken, omdat het menselijke denken [*logos*] op dezelfde manier werkt als het universele Denken dat als scheppend beginsel in het universum actief is" (p24).

TvE: Hier wordt ervan uitgegaan dat de *Logos* of de *Rede* (twee overeenkomende termen die Spinoza gebruikt) als een immanent ontologisch principe door het menselijke denken (de *logos* of *rede*) gekend kan worden. Maar we weten überhaupt niet *hoe* het universele scheppende beginsel van de Rede werkt. Hoe kunnen we er dan zeker van zijn dat de menselijke rede op dezelfde manier werkt? Is dit geen geval van wensdenken of 'grote stappen, snel thuis'?

---

⁶ Zie p7/8 in Van Buuren M. (2019).

⁷ Zie de hoofdstukken 1 en 2 in Van Eijk (2017): op de p67-71 vindt men een uitgebreide karakterisering van de drie paradigma's. Voor een uitgebreide kenschets en bespreking van het positivistisch, constructivistisch en transcendentalistisch paradigma zie ook: Van Eijk T. (1998). [Farming Systems Research and Spirituality. An analysis of the foundations of professionalism in developing sustainable farming systems](#). PhD thesis, Wageningen Agricultural University. p123-32.

MvB: “De geheimzinnige kracht achter de universele dynamiek noemden de stoïci Logos of God. Logos [Rede] is de scheppende kracht die de oorspronkelijke chaos veranderd heeft in de ‘kosmos’ zoals we die kennen” (p28).

TvE: De Rede of Logos wordt hier een geheimzinnige, universele, dynamische, scheppende en ordenende kracht genoemd. Dat zijn nogal wat fundamentele, impactvolle typering. Kan de (beperkte) menselijke rede hier ooit mee overeenstemmen?

MvB: “Spinoza’s zijnsleer komt punt voor punt overeen met die van de stoa. Spinoza gaat, net zoals de stoïsche filosofie, uit van de volgende beginselen:

- * God is aanwezig in de wereld (hij is immanent)
- * God is oorzaak van zichzelf (*causa sui*)
- * God-Natuur is dynamiek
- * God is Rede (Logos), dat wil zeggen:
  - a. oorsprong van alle dingen
  - b. samenhang (structuur) die alle dingen bijeenhoudt
  - c. kiemkracht (*logoi spermatikoi* oftewel levenwekkende natuurwetten)
- * Logos staat als universeel actief beginsel tegenover de materie als universeel passief beginsel” (p29).

TvE: De God van het Oude Testament is volgens Spinoza een onwaar Godsbeeld. Deze *transcendente* God werd voorgesteld als een wetgever of vorst. De ware God is volgens Spinoza ‘God oftewel Natuur’ (*Deus sive Natura*). De ware God is een immanente, in de natuur-inwonende God. Deze immanente God-Natuur is ‘oorzaak van zichzelf’ en de oorsprong van alle dingen. Tevens is de God-Natuur de samenhang (structuur) die alle dingen bijeenhoudt. Dit zijn basale, en daarom ontologische, vooronderstellingen betreffende de God-Natuur. Kun je deze ontologische vooronderstellingen ooit verifiëren?

Een ‘oorzaak van zichzelf’ is uiteraard een *testimonium paupertatis* voor ons discursieve, analytische oorzaak-en-gevolg denken.⁸ Er zijn grenzen waar voorbij ons intellect (de rede) niet kan denken. Het wezenlijk begrensde denken van het intellect kan niet door middel van denken overstegen worden. Een *baron von Münchhausen*-actie is niet mogelijk. Maar de mogelijkheid om het denken te transcenderen, om de continue identificatie met het rationeel-empirisch bewustzijn op te heffen, komt bij Spinoza en MvB niet ter sprake. De mogelijkheid van een bewustzijn waarin het continue denken tot rust komt, waarin het aanhoudende innerlijk gepraat plaats maakt voor innerlijke stilte, wordt niet vermeld. De mogelijkheid van het ervaren van transcendent bewustzijn, van bewustzijn-als-zodanig zonder bewustzijnsinhouden zoals gedachten, is in Spinoza’s werk afwezig.⁹ Zie Diagram 1 *Het proces van het denken* onderaan dit artikel.

Nergens in de twee eerder vermelde boeken uit 2016 en het hier becommentarieerde boek uit 2025 is een aanleiding te vinden om te veronderstellen dat Spinoza *regelmatige* ervaringen van transcendent bewustzijn had, of althans dat hij gewag maakt van zulke ervaringen in zijn geschriften. Dit sluit uiteraard niet uit dat Spinoza onregelmatige of incidentele ervaringen van transcendent bewustzijn had. Misschien vond hij het onmogelijk om deze incidentele ervaringen op papier te zetten door de inherente moeilijkheid met het expliciteren van ervaringen die voorbij de analytische rede liggen. Of hij vond de ervaringen te incidenteel om er op een wetenschappelijk-filosofisch verantwoorde wijze gebruik van te kunnen maken in zijn analyse. Waarschijnlijk had hij geen techniek voor bewustzijnsontwikkeling ter beschikking die op *systematische* wijze de ontvankelijkheid voor *regelmatige* toegang tot transcendent bewustzijn traint. In zo’n context is het logisch dat hij over de mogelijkheid van transcendent bewustzijn geen uitspraken doet.¹⁰

---

⁸ Discursief betekent redenerend, stap-voor-stap of via een redenering tot een conclusie komen. Het verwijst naar een logische, rationele en taalkundige manier van denken of communiceren (een discours), in tegenstelling tot intuïtief of onmiddellijk inzicht.

⁹ Zie p30 in Van Eijk (2017).

¹⁰ Zie p30/31 in Van Eijk (2017).

Het proces waarin men op *systematische* wijze de receptiviteit traint om *regelmatige* toegang tot transcendent bewustzijn te krijgen kan als ervaringsspiritualiteit getypeerd worden (zie ook Diagram 1).

MvB: “Wat is het denken dat de mens in staat stelt het Zijn te denken? Het antwoord ligt besloten in de term logica. De mens is in staat het ZIJN te denken, omdat zijn denken volgens dezelfde logos werkt als de Logos die het hele universum schept en onderhoudt. Logisch denken (rede) is de antenne die de mens in staat stelt af te stemmen op de universele Logos (Rede) waarvan zijn denken deel uitmaakt. En omdat de grote Logos God is, maakt de mens via zijn logos deel uit van God, op voorwaarde natuurlijk dat hij deze logos cultiveert, want doet hij dat niet, dan blijft hij steken op het niveau van de dieren die niet over logisch denken beschikken” (p29/30).

TvE: Volgens Spinoza kan de mens met zijn logos (rede) afstemmen op de Logos (Rede) of de immanente God-Natuur - althans indien hij zijn logos blijft cultiveren. Is het mogelijk dat niet de rede maar veeleer de intuïtie als antenne functioneert om af te stemmen op de Rede? We komen hierop terug.

MvB: “Ratio (rede) verwijst bij Spinoza niet alleen naar redelijk menselijk denken en handelen, maar in de eerste plaats, als Rede, naar het Zijn, dat wil zeggen naar God. Spinoza is tijdens zijn leven herhaaldelijk beschuldigd van atheïsme. Hij verzette zich daar fel tegen en betoogde met kracht dat hij in God geloofde. Dat betoog overtuigt zodra we inzien dat Spinoza geloofde in de God die Rede is, de God die als scheppend beginsel in het hele universum werkzaam is en alle dingen tot een organisch samenhangend geheel verbindt waarin Spinoza, u en ik zijn inbegrepen” (p31).

TvE: De ‘God die Rede is’ verwijst bij Spinoza naar het Zijn, naar een creatief en ordenend ontologisch beginsel dat hij als immanente God-Natuur bestempelde. Bij Spinoza is sprake van een *onware* voorstelling van God (een transcendente God in mensengedaante) en een *ware* voorstelling (een immanente God-Natuur als een soort rationele dieptestructuur).¹¹ Het gebruik door Spinoza van het woord *God* roept de vraag op in hoeverre hij daadwerkelijk geloofde in een God. Gebruikte hij misschien theïstische terminologie om te voorkomen dat hij opgepakt en gestraft zou worden voor zijn radicaal afwijkende filosofie?¹² MvB zegt dat het een gegeven is dat Spinoza in de zeventiende eeuw voorzichtig moest zijn met uitspraken over een transcendente God die door joden en calvinisten tot de enige ware God was uitgeroepen. Zijn lijfspreuk was *wees op je hoede (caute)*. In zijn geschriften maakt hij daarom stelselmatig en bewust gebruik van de dubbelzinnigheid van het woord *God*.¹³

Spinoza beschouwt de Rede of God-Natuur als de oorsprong, structuur en eerste beweging van de natuur. Kan deze hoogst mysterieuze Rede met alleen de rede in de zin van het discursieve verstand gekend worden? Dit lijkt onwaarschijnlijk. Wanneer de Rede niet gekend of ervaren kan worden door middel van alleen de rede, door middel van alleen discursief denken, hoe dan wel? Diagram 1 laat zien dat naast het bewuste discursieve denken een minder bewuste vorm van denken oftewel intuïtief denken mogelijk is. Kan het zijn dat intuïtie, als een heel verfijnd soort denken, ons kan helpen toegang te krijgen tot de Rede? Intuïtie ‘gaat voorbij aan’ of overstijgt (transcendeert) het bewuste discursieve denken. Intuïtie is *beyond* de bewuste rede, het discursieve verstand of het redelijke intellect.¹⁴

Ervan uitgaande dat 1) de mens via technieken voor bewustzijnsontwikkeling (oftewel ervaringsspiritualiteit) het niveau van het transcendent bewustzijn (de *bottom line* in Diagram 1) kan ervaren, en dat 2) dit transcendent bewustzijn de bron van onze gedachten en wellicht ook de Rede of immanente God-Natuur is, en dat 3) intuïtie een heel verfijnd soort denken is dat bevorderd wordt door praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling; dan zou intuïtie de antenne kunnen zijn om ons af te stemmen op de Rede. Dit zijn een aantal veronderstellingen die niet zo maar door de rede bevestigd kunnen worden. Concepten als transcendent bewustzijn, de Rede of

---

¹¹ Zie p41/2 in Van Eijk (2017).

¹² Zie p39/40 in Van Eijk (2017).

¹³ Zie p40/41 in Van Eijk (2017).

¹⁴ Zie p36 in Van Eijk (2017).

God-Natuur, en intuïtief denken zijn niet zichtbaar. Uiteindelijk draait het in de samenleving om daadwerkelijk gedrag dat bij voorkeur maatschappelijk en ecologisch verantwoord dient te zijn. Gedrag is wel zichtbaar en kan daarom wetenschappelijk onderzocht worden.¹⁵

Het ingewikkelde is dat bewustzijn gelijktijdig een transcendent en immanent aspect heeft. Het kan het best omschreven worden als transcendent/immanent bewustzijn. Iemand die dat goed onder woorden brengt is de Amerikaanse filosoof Ken Wilber. Hij heeft het over het transcendente en immanente aspect van *spirit/Spirit*. Het is nodig het woord *spirit* te preciseren, omdat het moeilijk is het domein van de spiritualiteit te bespreken zonder in paradoxen te vervallen. De *spirit* zelf (of zuiver of transcendent bewustzijn) is niet paradoxaal: "strikt gesproken is ze voorbij (*beyond*) alle karakterisering en kwalificering, van welke aard dan ook".¹⁶ De *spirit* is voorafgaand aan iedere vorm van conceptuele typering. De beruchte en onvermijdelijke paradox is dat de *spirit* zowel transcendent aan - als immanent in - de wereld is. Onze verbale formuleringen moeten beide kanten van de paradox omvatten: de *spirit* transcendeert alles en omvat alles. De *spirit* is "het hoogste niveau van de werkelijkheid en de conditie of echte aard van elk niveau van de werkelijkheid. Het is de hoogste sport van de ladder en het hout waarvan de ladder is gemaakt".¹⁷

De ene helft van de paradox is hiërarchie, de andere helft is dat alle dingen reeds *spirit* zijn. Aan de ene kant is de *spirit* de hoogste top van alle domeinen; aan de andere kant is het de grondslag van alle domeinen, de hoedanigheid of substantie (*suchness* of *isness*) van alle domeinen. In navolging van Wilber wordt *spirit* hier met een kleine 's' geschreven wanneer naar het transcendente aspect wordt verwezen, en *Spirit* met een hoofdletter 'S' wanneer naar het immanente aspect wordt verwezen.¹⁸ Daar het immanente aspect van *Spirit* alles-doordringend en -omvattend is, zijn er geen plaatsen buiten *Spirit* vanwaar je het 'objectief' zou kunnen beschrijven.¹⁹ In Diagram 4 aan het eind van dit artikel onderscheidt Wilber vijf verschillende kenwijzen in een simpele drievoudige hiërarchie, waarin drie zijnsdomeinen worden onderscheiden: *matter*, *mind* en *spirit*.

Wilber's immanente alles-doordringende en alles-omvattende *Spirit* en Spinoza's Rede of immanente *God-Natuur* (als de oorsprong, structuur en eerste beweging van de natuur) zijn wellicht verschillende benamingen voor hetzelfde basisprincipe of grondbeginsel. De Indiase filosoof en TM leraar Maharishi Mahesh Yogi noemt dit grondbeginsel 'het veld van creatieve intelligentie' dat ten grondslag ligt aan de gehele natuur, inclusief de mens. Mensen hebben toegang tot dit immanente veld van creatieve intelligentie via hun eigen bewustzijn: het veld van zuiver of transcendent bewustzijn, het bewustzijn-als-zodanig zonder bewustzijnsinhouden, *is* het veld van creatieve intelligentie.

In de terminologie van Wilber's *Spirit/Spirit* dichotomie is het veld van creatieve intelligentie immanent (*Spirit*) in de zin dat het ten grondslag ligt aan de gehele schepping. Het transcendente aspect (*spirit*) geeft aan dat wij alle inhouden van de *mind* moeten *transcenderen* om dit veld van creatieve intelligentie of transcendent bewustzijn te kunnen bereiken. Het veld van creatieve

---

¹⁵ Zo is naar de effecten van Transcendente Meditatie (TM) veel *peer reviewed* wetenschappelijk onderzoek gedaan. Zie de website van Dr. David Orme-Johnson: <http://www.truthabouttm.org/truth/Home/index.cfm> Orme-Johnson zegt op zijn website: "If you are interested in lists of research on the Transcendental Meditation technique, in studies comparing different meditation and relaxation techniques, or in questions such as whether the research is valid, whether the effects are due to self-selection or placebo, or are otherwise inconclusive, or whether the researchers on Transcendental Meditation are objective and committed to the scientific method, or whether outside reviews have discredited the research, ... in such issues as whether the TM technique has harmful effects or is a cult or religion, or whether enlightenment is just a metaphysical concept ... [then check this website]".

¹⁶ Wilber K. (1985c). *Quantum questions. Mystical writings of the world's great physicists*. Shambhala Publications, Boston (First published in 1984). p15.

¹⁷ Wilber K. (Ed.) (1985a). *The holographic paradigm and other paradoxes. Exploring the leading edge of science*. New Science Library, Shambhala Publications, Boston. p254.

¹⁸ Wilber K. (1985c). p17.

¹⁹ Wilber K. (Ed.) (1985a). p265.

intelligentie is tegelijkertijd transcendent aan - en immanent in - de wereld, het is tegelijkertijd de hoogste sport van de ladder en het hout waarvan de ladder is gemaakt. Wanneer Spinoza's immanente *God-Natuur of Rede* het immanent/transcendent aspect van bewustzijn blijkt te zijn, dan hebben we technieken voor bewustzijnsontwikkeling nodig om dit bewustzijn te kunnen ervaren.

We zullen later zien dat intuïtie bij Spinoza aan de ene kant een heel belangrijke rol speelt, maar anderzijds nauwelijks vermeld wordt in zijn geschriften. De vraag is dan waarom Spinoza zo weinig zegt over intuïtie? Het is evident dat juist omdat intuïtie de bewuste discursieve rede overstijgt, het moeilijk onder woorden te brengen is. In Diagram 1 kan men zien dat intuïtief denken aan de grens van het transcendent bewustzijn plaatsvindt. Dit kan betekenen dat zonder regelmatige ervaringen van transcendent bewustzijn het intuïtieve denken niet hoog ontwikkeld zal zijn.²⁰

2. Deel I: Zijn

Op pagina 34 geeft MvB een samenvatting van *Deel 1: Zijn* van zijn boek. MvB: "Deel 1 van de *Ethica* is een ontologie, een leer van het Zijn. Het Zijn is substantie, in het Nederlands: zelfstandigheid. Alle dingen worden voortgebracht door de substantie. De substantie zelf wordt niet voortgebracht, en heet vandaar 'zelfstandigheid'. Ze is oorzaak van zichzelf. De voortgebrachte dingen zijn onzelfstandig: het zijn verschijningsvormen (*modi*) van de substantie". Zie onderstaande tabel.

Substantie	↔	Verschijningsvormen (<i>modi</i>)
zelfstandig	↔	onzelfstandig
onvergankelijk	↔	vergankelijk
oneindig	↔	eindig
eeuwig	↔	tijdgebonden

TvE: De zelfstandige substantie is oorzaak van zichzelf. We hebben al eerder gezien dat Spinoza's immanente God-Natuur 'oorzaak van zichzelf' is. Dus de substantie is dan de God-Natuur. Daarmee is de immanente God-Natuur volgens bovenstaande tabel tevens onvergankelijk, oneindig en eeuwig. Het is dus een waarlijk ontologisch concept.

MvB: "De substantie is enkelvoudig. Spinoza neemt stelling tegen Descartes die uitgaat van twee substanties: uitgebreidheid en denken [of materie/lichaam en rede/geest]. De zijnsleer van Spinoza staat als monisme (enkelvoudigheid) tegenover het dualisme (tweevoudigheid) van Descartes. Spinoza beschouwt uitgebreidheid en denken als een twee-eenheid, die geschreven zou moeten worden als de twee-eenheid: uitgebreidheid/denken" (p34).

TvE: Andere voorbeelden van twee-eenheden zijn *Spirit/spirit* en immanent/transcendent bewustzijn.

MvB: "Substantie is kiemkracht. Volgens Spinoza komt deze kiemkracht voort uit de wisselwerking tussen de beide eigenschappen van de substantie: Denken en Uitgebreidheid. Denken (*Natura naturans*) is als scheppend vermogen werkzaam in de Uitgebreidheid (*Natura naturata*). De relatie tussen Denken en Uitgebreidheid komt overeen met die tussen Essentie en Existentie" (p34).

TvE: Omdat de substantie ook God-Natuur/Rede/Logos is, is het tevens de Essentie die scheppend vermogen heeft.

MvB: "Spinoza werkt... van de meest abstracte beginselen naar het meest concrete, alledaagse. Hij leidt de richtlijnen voor handelen (ethiek) af uit de manier waarop wij denken (kenleer) en deze op haar beurt uit het Zijn (zijnsleer of ontologie). De methode die hij gebruikt is deductief (het Latijnse woord voor 'afleidend'). Hij werkt van boven naar beneden (top down) in die zin dat hij, beginnend bij de oorsprong van alle dingen, in twee stappen afdaald naar de alledaagse omstandigheden waarin de mens handelend op moet treden" (p35).

TvE: De zijnsleer of ontologie is dus het uitgangspunt/startpunt van de ethiek. Spinoza beweegt zich van ontologie naar kenleer (epistemologie) naar ethiek (handelen). Ontologie dient ook het beginpunt van wetenschappelijke paradigma's of kaders te zijn. Ontologie is het eerste criterium om

²⁰ Zie p36/7 in Van Eijk (2017).

wetenschappelijke paradigma's te onderscheiden.²¹ Een belangrijke vraag is hier *hoe* het concrete alledaagse handelen afgeleid kan worden uit het meer abstracte ontologisch en epistemologisch denken? In deze context wordt verwezen naar *Diagram 2: De keten van gedragsontwikkeling* aan het eind dit artikel, waarin Spinoza's drie kenvormen (de verbeelding, rede en intuïtie) uiteindelijk resulteren in re-actief, neutraal en pro-actief gedrag. Ook hier speelt de vraag of de rede dan wel de intuïtie het beste medium is om af te stemmen op de ontologische Logos of Rede?

MvB: "Spinoza's substantie [het Zijn] is heel fundamenteel van aard. Ze geeft antwoord op de vraag wat de oorsprong is van het heelal. Tegenwoordig denken we deze oorsprong in termen van de oerknal. We veronderstellen dat het heelal moet zijn ontstaan uit de ontploffing, zo'n 13,8 miljard jaar geleden, van een onooglijk klein deeltje (de 'singulariteit') waarin een onvoorstelbare hoeveelheid energie was samengebald. We herleiden het ontstaan van het heelal tot deze 'oorzaak', die we de 'eerste' oorzaak noemen, omdat we geen oorzaak kunnen bedenken die aan de singulariteit voorafgaat. In den beginne was de singulariteit. Singulariteit betekent 'enkelvoudigheid'. Spinoza's substantie lijkt sterk op deze singulariteit. Ook zij is enkelvoudig. Ze is oorzaak van alles, maar wordt zelf niet door iets veroorzaakt. De substantie veroorzaakt zichzelf; ze is *causa sui* (oorzaak van zichzelf)" (p36).

TvE: De oerknal of 'singulariteit' is mysterieus, maar wordt wel (wetenschappelijk?) geaccepteerd als beginpunt van het heelal. Waarom kan dan zoiets als Spinoza's immanente God-Natuur of Maharishi's veld van creatieve intelligentie ook niet geaccepteerd worden als ontologisch beginsel?

MvB: "De substantie is denkbaar volgens haar beide attributen of eigenschappen: Denken en Uitgebreidheid. Ze manifesteert zich zowel in verschijningsvormen van het attribuut Denken (het menselijk denken) en verschijningsvormen van het attribuut Uitgebreidheid. Die laatste omvatten zowel de organische (vogels, bloemen, vissen en mensen) als de anorganische dingen (land, zee en lucht). Het onderscheid tussen substantie en verschijningsvormen hangt samen met een aantal andere fundamentele verschillen" (zie bovenstaande tabel) (p36).

TvE: Het is twijfelachtig of de Substantie/het Zijn/de immanente God-Natuur überhaupt *denkbaar* is. Ze kan in principe wel *ervaren* worden door de rede te transcenderen. De verschijningsvormen van het menselijk denken zijn de verbeelding, rede en intuïtie. Wanneer de verschijningsvormen van het attribuut Uitgebreidheid (Materie) zowel organische als anorganische dingen omvatten, wordt er dan nog wel een onderscheid gemaakt tussen dode materie, levende planten, bewuste dieren en zelfbewuste mensen? Is er een onderscheid tussen een dode materiële *stone* en een levende zelfbewuste *Stone*? Zie Beeld 1 onderaan dit artikel.

MvB: "De substantie is enkelvoudig. Spinoza zegt het bijna terloops... maar deze enkelvoudigheid is het meest revolutionaire kenmerk van... misschien wel de hele Ethica... Tegen de achtergrond van Descartes' dualisme (tweevoudigheid) tekent Spinoza's ontologie zich af als monisme (enkelvoudigheid)" (p37).

TvE: Descartes' dualisme (lichaam en geest) staat tegenover Spinoza's revolutionair ontologisch monisme (de twee-eenheid lichaam/geest).

MvB: "Spinoza maakt een scherp onderscheid tussen het misleidende *godsbeeld*, dat in de kerken wordt gepredikt [de transcendente, materie overstijgende Bijbelse God], en de immanente, ware God-Natuur die alleen door de rede kan worden gekend" (p19). "Spinoza kan wel zeggen dat God 'inwoont' in de Natuur, maar wat betekent dat? Het eenvoudigste antwoord op deze vraag zou zijn om te zeggen dat God een ander woord is voor scheppingskracht, maar daarmee verschuiven we het probleem, want hoe moeten we ons deze in de Natuur inwonende scheppingskracht voorstellen?"

Spinoza lost dit probleem op met behulp van de beide eigenschappen (attributen) van de substantie: Denken en Uitgebreidheid. Ze verhouden zich tot elkaar als scheppend beginsel tot geschapen beginsel. Spinoza noemt ze, met twee aan de scholastiek ontleende middeleeuwse woorden, *Natura naturans* (scheppende Natuur) en *Natura naturata* (geschapen Natuur). Dat is een slimme zet, want door deze termen te gebruiken, conformeert hij zich schijnbaar aan de orthodoxe theologie, terwijl hij er toch iets heel anders en zelfs tegengestelds mee bedoelt. De scholastiek

---

²¹ Zie voetnoot 7.

bedoelde met *Natura naturans* de transcendente God en schepper, met *Natura naturata* de wereld die als schepping door Hem wordt voortgebracht. Spinoza bedoelt met deze termen de twee eigenschappen die in de substantie besloten liggen. De ene eigenschap (*naturans*) is het scheppende, de andere (*naturata*) het geschapen beginsel. Spinoza verklaart schepping als de interne wisselwerking tussen deze twee beginselen. Zijn God is een immanente God. Spinoza zet ongemerkt de transcendente God buiten spel” (p38/39).

TvE: Wat de ‘in de Natuur inwonende scheppingskracht’ nu precies is, blijft onduidelijk en ongrijpbaar. Uiteindelijk blijft het ontologisch vraagstuk bestaan. De schepping als interne ‘wisselwerking’ tussen het scheppende en geschapen beginsel kan ook als problematisch gezien worden. Het scheppende beginsel (de immanente God-Natuur) brengt de schepping voort, maar *hoe* beïnvloedt de geschapen natuur de onvergankelijke, oneindige en eeuwige immanente God-Natuur? (zie de tabel aan het begin van deze sectie). Kunnen bijvoorbeeld spontane DNA mutaties in levende organismen het scheppende beginsel beïnvloeden? Wanneer DNA wordt gezien als het *eeuwige* scheppende beginsel of de *onveranderlijke* essentie (zie wat MvB hierover zegt in onderstaande alinea’s), dan zijn DNA *mutaties* niet mogelijk. Dienen we hier ook te spreken van een enkelvoudigheid of twee-eenheid, zoals scheppend/geschapen beginsel?

De transcendente Bijbelse God is door Spinoza inderdaad buiten spel gezet, maar de vraag blijft of geïstitutionaliseerde religies nut hebben? Spinoza betoogt dat voor de (zijns inziens grote) groep van ‘onweldenkenden’ deze religies zeker nut kunnen hebben.²²

MvB: “Onder essentie verstaat Spinoza de eeuwige en onveranderlijke kiem of wezenskern van elk ding, onder existentie de verschijningsvorm (modus) die dit ding aanneemt als het in het bestaan verschijnt. Spinoza lost het probleem van de autonome schepping (de Natuur scheidt zichzelf) op onder verwijzing naar deze dubbele hoedanigheid van de dingen. In alle dingen ligt een essentie besloten. Spinoza gebruikt in dat verband het werkwoord ‘inrollen’ (*involvere*), of invouwen (*implicare*). Essenties liggen in de dingen ‘ingerold’ of ‘ingevouwen’. Als het ding door een ‘affect’ wordt geraakt, wordt deze essentie in de existentie ‘uitgerold’ of ‘uitgevouwen’ (*explicare*).

Het zal de lezer niet zijn ontgaan dat de attributen Denken - Uitgebreidheid (en hun equivalenten essentie - existentie, *Natura naturans* - *Natura naturata*) zich op dezelfde manier tot elkaar verhouden als de attributen Logos (actief beginsel) en Materie (passief beginsel) in de Natuuropvatting van de stoa” (p39)

Zie de twee onderstaande tabellen.

Attributen van de substantie

Denken (Rede)	↔	Uitgebreidheid (Materie)
essentie	↔	existentie
<i>Natura naturans</i>	↔	<i>Natura naturata</i>

Attributen van de Natuur volgens de stoa

Logos	↔	Materie
-------	---	---------

MvB zegt dat Spinoza het ontologisch probleem van ‘de Natuur scheidt zichzelf’ oplost onder verwijzing naar de *dubbele hoedanigheid* van de dingen, naar de twee-eenheid essentie/existentie. Maar lost dat daadwerkelijk het probleem op? Ook hier blijft onduidelijk wat de ‘onveranderlijke wezenskern’ van de dingen, de ‘ingevouwen essentie’, precies is.

MvB: “Mijn essentie is, zoals de essenties van alle dingen, stoffelijk van aard [dus bijvoorbeeld geen ‘ziel’]. Mijn essentie is zowel de wezenskern waaruit ik ben ontstaan als de dynamiek die deze wezenskern tot op de dag van vandaag uitrolt in mijn existentie. Het scheppende beginsel is als een dieptestructuur of blauwdruk in al mijn cellen aanwezig: DNA. Dat komt, denk ik, het dichtst in de

²² Van Eijk T. (2021). [Spinoza over religie](#). Commentaar op: Yoram Stein (2019). *Spinoza's Theory of Religion. The Importance of Religion in Spinoza's Thought and Its Implications for State and Society*. PhD thesis, Universiteit Leiden. Civis Mundi Digitaal #106, januari 2021.

buurt van wat Spinoza bedoelt met de essentie die in elk wezen besloten ligt... Spinoza geeft het voorbeeld van... water als essentie en water als existentie... In eigentijdse termen gesproken... verhoudt essentieel water zich tot existentieel water als H₂O [water moleculen] tot water uit de kraan” (p40). “Essentie en existentie verschillen niet van aard... De essentie van water (H₂O) komt tot uitdrukking in existentieel water... H₂O *is* water, van de scheikundige kant bekeken” (p41).

TvE: Het klopt dat het DNA en H₂O-moleculen stoffelijk van aard zijn, maar geven ‘hulpconstructies’ (een term van MvB) als DNA en H₂O werkelijk aan dat ingevouwen essenties noodzakelijkerwijs stoffelijk van aard zijn? Kan het zo zijn dat het scheppend beginsel of de ingevouwen essentie (de Rede of Logos) niet stoffelijk van aard is? Kan het ontologisch vraagstuk blijven bestaan? Is het mogelijk dat essentie en existentie, Rede en Materie, wel van aard verschillen? Is het mogelijk dat er wel een *difference in kind* is? En is het concept van een twee-eenheid, zoals ‘essentie/existentie’ of ‘immanentie/transcendentie’, mogelijk een niet afdoend antwoord?

MvB hanteert uiteindelijk met de hulpconstructie van DNA een positivistisch-materieel ontologisch perspectief. Is dat ook noodzakelijkerwijs het perspectief van Spinoza? Biedt de *Ethica* geen ruimte voor een ander ontologisch perspectief?²³

In *Bijlage 1: Geometrische methode* verwijst MvB naar de ondertitel van de *Ethica: Ordine geometrico demonstrata*, Op meetkundige wijze uiteengezet (p43). MvB: “Waarom kiest Spinoza zo’n ontoegankelijke, zeg maar rustig onleesbare manier van filosoferen?” (p44). “Ik beschouw Spinoza’s geometrische methode als een retorische strategie. Spinoza koos een bepaalde stijlvorm... Dát hij voor deze... methode koos, was omdat hij zijn gedachten wilde versleutelen tot geheimschrift. Hij wilde de ware aard van zijn ideeën camoufleren. Ze waren zo revolutionair dat hij ze niet in toegankelijk Nederlands kon publiceren. Had hij dat wel gedaan, dan zou hij zijn gearresteerd, veroordeeld en gevangengezet” (p47).

Spinoza’s ‘onleesbare manier van filosoferen’ veroorzaakt nogal wat moeilijkheden in het begrijpen van zijn geschriften, vooral in het ontologisch domein, zoals uit de teksten hierboven gepresenteerd mag blijken. Daarom is ook het monnikenwerk van MvB in de vorm van zijn boek *Spinoza. Zijn filosofie in 50 sleutelwoorden* hogelijk te waarderen (zie voetnoot 4).

3a. Deel II: Denken

MvB vat veel begrippen van Spinoza in handzame tabellen samen, zoals bijvoorbeeld waarneming, rede en intuïtie.

rede	intuïtie
tijdsverloop	ogenblikkelijk
niet aangeboren	aangeboren
(aangeleerd)	(niet aangeleerd)

MvB: “Spinoza neemt het woord ‘intuïtie’ maar drie keer in de mond en dan ook nog in de bijvoeglijke vorm ‘intuïtieve kennis’. Voor de rest verwijst hij naar intuïtie als de ‘derde kennis’... Intuïtie onderscheidt zich in twee opzichten van de rede: ze is aangeboren en ze werkt onmiddellijk... Intuïtie is iets geheimzinnigs... Intuïtie geeft ogenblikkelijk inzicht in de waarheid; deze waarheid moet op het niveau van de rede worden ‘uiteengezet’ in [logische] redeneringen die in de tijd worden ontwikkeld... Intuïtie [helpt om] ware van onware kennis te onderscheiden... [Maar] het is moeilijk om intuïtieve zekerheid in een redenering uiteen te zetten” (p57/8).

TvE: Als intuïtie is aangeboren (niet aangeleerd) kan men betogen dat intuïtie hetzelfde is als instinct. Normaliter onderscheidt men vier vormen van instinctmatig gedrag: *fight, flight, freeze and flock*, waarbij *flock* het samendrommen in een groep is om zo sterker te staan bij gevaar. Maar dit soort gedrag ziet men in de regel niet als *intuïtief* gedrag. Intuïtie wordt door MvB omschreven als ‘heimelijk en ogenblikkelijk inzicht in de waarheid’, maar dat past niet goed bij wat normaliter als instinct wordt gezien. Het concept ‘waarheid’ wordt meestal niet in verband gebracht met instinct.

²³ In het transcendentalistisch paradigma wordt het ontologisch perspectief van ‘psychisch monisme’ geïntroduceerd, waarin een relatieve (transcendentalistische) en universele (immanente) werkelijkheid co-existeren. Zie Van Eijk (2017). [Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling](#). Lulu. (p67).

In de Diagrammen 1 en 2 wordt intuïtie gezien als een heel verfijnd niveau van denken dat niet bewust ervaren wordt. Hoewel intuïtie als zodanig niet getraind kan worden, het functioneert immers op een niet-bewust niveau, kan de *ontvankelijkheid* voor adequaat intuïtief functioneren wel getraind worden, bijvoorbeeld door middel van technieken voor bewustzijnsontwikkeling. Men kan beargumenteren dat regelmatige toegang tot het niveau van transcendent bewustzijn (oftewel tot de immanente God-Natuur/de Rede of Logos/het immanente veld van creatieve intelligentie) het intuïtief vermogen zal bevorderen. Een beter werkend intuïtief vermogen dient in gedrag te resulteren dat maatschappelijk en ecologisch verantwoord is. Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat regelmatige beoefening van (bijvoorbeeld) TM in meer maatschappelijk gewenst gedrag resulteert.²⁴

3b. MvB over intuïtie in zijn sleutelwoordenboek

MvB zegt het volgende over intuïtie in zijn sleutelwoordenboek:²⁵

- "Intuïtie is de hoogste vorm van kennis.
- Intuïtie is het aangeboren en onmiddellijke inzicht in de waarheid, maar dit impliciete inzicht moet worden geëxpliciteerd door de rede. Verstand is de interactie tussen intuïtie en rede.
- Intuïtie is eigen aan alle organismen. De mens onderscheidt zich van andere organismen door zijn rede, niet door zijn intuïtie.
- De door intuïtie gestuurde verstandelijke liefde tot God is een mystiek streven dat de mens in staat stelt zich te verenigen met God/Natuur.
- Intuïtie is het onsterfelijke en eeuwige deel van de geest dat deel uitmaakt van God/Natuur. Ze stelt de mens in staat één te worden met God/Natuur. De verstandelijke liefde tot God is de weg naar vrijheid en gelukzaligheid".

TvE: Hieronder wordt nader ingegaan op deze opmerkingen over intuïtie.

MvB: "Als intuïtieve kennis een aangeboren en ogenblikkelijk inzicht biedt in de essenties van de dingen, waarom zouden we dan moeite doen om ons verstand te ontwikkelen? Het antwoord moet wel luiden dat ieder mens potentieel beschikt over intuïtief inzicht in de waarheid, maar dit inzicht moet ontwikkelen middels verstandelijke redeneringen die het intuïtieve inzicht uiteenzetten in de tijd. Intuïtieve kennis verschaft ogenblikkelijk inzicht, dat wil zeggen inzicht dat buiten de tijd staat. Maar dit inzicht is impliciet inzicht. Het moet ontwikkeld worden in logische redeneringen die zich ontwikkelen in de tijd. Zonder logische redeneringen zou het intuïtieve inzicht verdorren. Het in de intuïtie ingeplooid inzicht in de waarheid zou niet langer door de rede worden uitgedooid. Spinoza noemt de wisselwerking tussen intuïtie en rede 'verstand' (*intellectus*)" (MvB 2019:p131/2).

TvE: Het potentiële intuïtief inzicht moet dus ontwikkeld worden middels de rede. Ook hier staat dus de rede centraal in Spinoza's filosofie. Binnen deze gedachtegang kan intuïtie dus *wel* getraind worden, en wel door middel van de rede die impliciete inzichten moet expliciteren in logische redeneringen.

MvB: "Voorbeelden kunnen worden gevonden in de wetenschap. Daar worden grote ontdekkingen vaak gedaan op basis van intuïtieve inzichten die soms pas na tientallen jaren rekenwerk en proefnemingen bevestigd worden" (MvB 2019:p132).

MvB: "Volgens Spinoza beschikt iedereen over een aangeboren intuïtie die ogenblikkelijk inzicht geeft in de waarheid. Maar dat wil nog niet zeggen dat iedereen zich door dit inzicht laat leiden. Verre van dat. We laten ons leiden door drogbeelden die zoveel vleender en luidruchtiger zijn dan de waarheid die onze intuïtie in ons achterhoofd fluistert. Om tot de waarheid te komen, moeten we volgens Spinoza door de korst misleidende beelden heen breken die ons wereldbeeld en zelfbeeld onder normale omstandigheden bedekt. Dat betekent dat we door middel van ons logisch denken allerlei weerstanden moeten overwinnen, een moeizaam karwei dat Freud *Durcharbeitung* noemde. Alleen als we bereid zijn ons door deze weerstanden heen te werken, kunnen we de drogbeelden vervangen door minder vleierende beelden die, omdat ze waar zijn, ons leven reinigen en ons geluk brengen, doordat ze ons dichter brengen bij onszelf" (MvB 2019:p132).

---

²⁴ Zie voetnoot 15.

²⁵ Van Buuren M. (2019). Spinoza. Zijn filosofie in 50 sleutelwoorden. Ambo/Anthos. p126.

TvE: Het blijft een enigszins verwarrende redenering dat een ‘aangeboren intuïtie die *ogenblikkelijk inzicht geeft in de waarheid*’ dan blijkbaar toch niet in zodanig ogenblikkelijk waar inzicht resulteert dat verdere ondersteuning van de rede niet nodig is. Of had hier nadrukkelijk moeten staan dat wij *slechts in potentie* beschikken over intuïtief inzicht in de waarheid? En dat de drogbeelden die voortkomen uit kennissoort 1 - de verbeelding - eerst nog door moeizame *Durcharbeitung* van de rede gezuiverd moeten worden? (zie Diagram 2).

MvB: “Elk organisme heeft van nature intuïtie meegekregen. Elk organisme beschikt over het vermogen om automatisch die dingen te doen waardoor het zich optimaal kan handhaven in het bestaan. Dit vermogen, dat door de klassieken oikeiose werd genoemd, is eigen aan elk organisme, mens, dier of plant. In het opzicht van intuïtie onderscheidt de mens zich niet van andere organismen. Spinoza neemt wat dit betreft afstand van Descartes die de menselijke intuïtie onderscheidde van het dierlijke instinct” (MvB 2019:p132/3).

TvE: Het vermogen om *automatisch* de dingen te doen voor optimale *handhaving* in het bestaan zou ook kunnen verwijzen naar instinct. We hebben hierboven gezien dat de van nature meegekregen intuïtie meestal niet meteen adequaat werkt, maar ondersteuning van de rede nodig heeft. Later zullen we zien dat de primaire levensimpuls (*conatus*), die zich manifesteert in *blindelingse reflexen* om zich te handhaven in het bestaan, beter past bij het begrip ‘instinct’ dan bij intuïtie. Ik neig ertoe om, net zoals Descartes, een onderscheid te maken tussen menselijke intuïtie en dierlijk instinct. Mensen hebben zowel een aangeboren instinct (*automatic fight, flight, freeze and flock reflexes*) als een (al dan niet goed ontwikkelde) intuïtie. Dieren hebben instinct maar geen intuïtie in de zin van een heel verfijnd niveau van denken dat niet bewust ervaren wordt (zie Diagram 1). Bij planten zou men kunnen spreken van een primaire levensimpuls (*conatus*).

MvB: “Spinoza zegt dat uit de derde kennissoort noodzakelijk verstandelijke liefde tot God voortkomt. Spinoza benadrukt van meet af aan dat de verstandhouding van de mens tot God, dat wil zeggen van de mens tot de Natuur als geheel, tot stand komt via het verstand en in die zin dus letterlijk een *verstandhouding is*” (MvB 2019:p133).

TvE: Het klinkt op het eerste gezicht vreemd dat uit *intuïtie* een *verstandelijke* liefde tot God voortkomt. Maar omdat bij MvB ‘verstand’ een wisselwerking tussen *rede* en *intuïtie* is kan het wel zo geformuleerd worden.

MvB: “Spinoza benadrukt dat de verstandelijke liefde tot God reflexief is... Reflexieve zelfkennis betekent dat het ik zich pas een idee kan vormen van zichzelf als het zich spiegelt in een medium dat zich buiten hem bevindt, dat wil zeggen een spiegel van enigerlei aard. Zelfkennis is onmogelijk als we de blik naar binnen richten (navelstaren). We vinden ons ‘ik’ alleen buiten ons in een ‘zelf’ dat zich van ons afsplitst zoals het spiegelbeeld zich afsplitst van de persoon die voor de spiegel staat” (MvB 2019:p134).

TvE: Het ‘de blik naar binnen richten’ formuleren als ‘navelstaren’ resulteert doorgaans in een negatieve connotatie. Terwijl de praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling geenszins negatieve gevolgen heeft, maar veeleer resulteert in meer maatschappelijk en ecologisch verantwoord gedrag.²⁶ Wanneer ons uiteindelijke ‘ik’ het transcendent bewustzijn blijkt te zijn, dan vinden we dat bewustzijn niet *buiten* ons maar juist *binnen* ons, door het dagelijks rationeel-empirisch bewustzijn te transcenderen (zie Diagram 1).

MvB presenteert onderstaande tabel in zijn sleutelwoorden boek (MvB 2019:p125).

SUBSTANTIE (God)	Verschijningsvormen
Kenwijzen	
ware God	onwaar godsbeeld
verstand (kennis 2 en 3)	voorstelling (kennis 1)
filosofen	volk
immanent	transcendent
vrijheid	onderworpenheid
kennis	geloof
eigen meester (<i>sui juris</i>)	knecht (<i>alterius juris</i>)

²⁶ Zie voetnoot 15.

Hij zegt daar ook: “De ware God is alleen kenbaar voor filosofen en wetenschappers via het verstand - oftewel de verstandelijke kennis van God” (MvB 2019:p123). Dus zowel de *verstandelijke* kennis van - als liefde tot - God komen voort uit de wisselwerking tussen rede en intuïtie. Maar het ‘volk’ moet het doen met - of is onderworpen aan - een onwaar geloof in een transcendente God.

Een van de opmerkingen aan het begin van Deel 3b is: “De door intuïtie gestuurde verstandelijke liefde tot God is een *mystiek* streven dat de mens in staat stelt zich te verenigen met God/Natuur”. Hier komt naar voren dat de vereniging met God/Natuur toch een mystiek karakter heeft bij MvB. Aan het begin van Deel 3a zegt MvB ook dat “intuïtie iets geheimzinnigs is”. Dus intuïtie blijft niet alleen bij Spinoza maar ook bij MvB een vaag vermogen.

Een andere opmerking aan het begin van Deel 3b is: “Intuïtie is het onsterfelijke en eeuwige deel van de geest dat deel uitmaakt van God/Natuur”. Hier wordt intuïtie als het onsterfelijke deel van de geest en van de God/Natuur beschreven. Dit maakt niet bepaald duidelijk wat intuïtie nu precies is. Zou het onsterfelijke deel van de transcendente menselijke geest en de immanente God/Natuur niet beter omschreven kunnen worden met het begrip ‘transcendent/immanent bewustzijn’, dat subjectief en intersubjectief *ervaren* kan worden door praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling? Zoals eerder aangegeven kan de *ontvankelijkheid* voor adequaat intuïtief functioneren getraind worden door middel van technieken voor bewustzijnsontwikkeling.²⁷

Vervolg 3a. Deel II: Denken

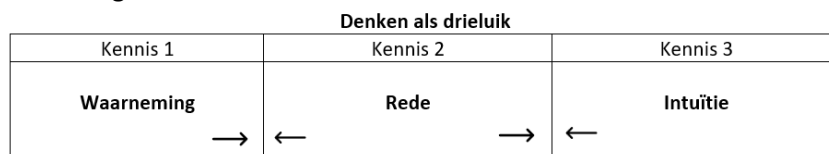
MvB presenteert de volgende tabel over de eerste twee kennissoorten: waarneming en rede.

waarneming	rede
onzuiver, vervuild	zuiverend
onwaar (inadequaat)	waar (adequaat)
passief	actief
<u>doxai</u> (gemeenplaatsen)	<u>paradoxai</u> (tegen de <u>doxai</u>)

MvB: “Waarneming wordt inbegrepen in de training van het verstand en ontwikkelt zich van een passieve instroom van impressies tot ‘begrippeladen’ waarneming... Waarneming en intuïtie zijn dienstbaar aan de rede. Samenwerking tussen de drie onderdelen onder leiding van de rede stelt de mens in staat af te stemmen op de Rede die God is” (MvB 2025:p60).

TvE: De ontwikkeling van een passieve instroom van impressies tot ‘begrippeladen’ waarneming hangt samen met het onderscheid tussen *lichamelijke* emoties en *mentale* gevoelens of gedachten. Vaak worden emoties en gevoelens op een hoop gegooid, maar dat is niet correct. Emoties zijn passieve *lichamelijke* impressies die met behulp van de rede worden omgezet in actieve *mentale* gedachten (zie ook de tekst onder Diagram 2).

In onderstaande tabel geeft MvB het denken als een drieluik weer waarin de rede centraal staat.

MvB: “In Spinoza’s denkmodel geven waarneming en intuïtie informatie door aan de rede. Anderzijds oefent de rede ook invloed uit op de intuïtie. Er is sprake van wisselwerking. Intuïtie levert de grondslagen voor het onderscheid tussen waar en onwaar. Toetsing van deze grondslagen door de rede leidt via een vorm van feedback tot verbetering van de intuïtie... Spinoza ziet de beweging van rede naar intuïtie... als de weg naar vrijheid en geluk” (p60).

²⁷ Ook in Van Eijk (2017) wordt aandacht besteed aan intuïtie: zie subhoofdstuk 5.3 *Intuïtie*; 5.4 *Spinoza’s kennismodel als een drieluik*; en 5.5 *Meer over intuïtie*. Zie ook Van Eijk T. (2025). [Ethiek in het licht van bewustzijnsontwikkeling](#). Lulu; subhoofdstuk 5.5 *Intuïtie en gedragsverandering*; en 5.6 *Het onderscheid tussen instinct en intuïtie*.

TvE: Binnen het perspectief van MvB vindt verbetering van intuïtie plaats door feedback van de rede aan de intuïtie. Aangezien binnen het perspectief van zowel Spinoza als MvB niet duidelijk wordt wat intuïtie precies is, blijft feedback van de *bewuste* rede aan de *onderbewuste* intuïtie een vaag proces. Is training van intuïtie door de rede mogelijk? *Hoe* kan heel verfijnd onderbewust intuïtief denken door bewust analytisch oorzaak-en-gevolg denken getraind of verbeterd worden? Rede en intuïtie functioneren op verschillende bewustzijnsniveaus (zie Diagram 1). Uiteraard kan men zich ook afvragen of toegang tot het transcendent bewustzijn intuïtief functioneren kan verbeteren. Uiteindelijk is *the proof of the pudding in the eating* oftewel de praktijk zal het leren. Volgens Spinoza is verbeterd intuïtief functioneren de weg naar vrijheid en geluk. Ook meer daadwerkelijke ervaring van transcendent bewustzijn wordt in verband gebracht met meer autonomie en geluk.²⁸

Hieronder presenteert MvB een tabel die aangeeft wat 'verstand' is en een tabel die het onderscheid tussen waarneming en verstand weergeeft. De gehanteerde begrippen zijn al eerder ter sprake gekomen.

Denken		
waarneming	rede	intuïtie
Verstand		

Waarneming	Verstand
existentie	essentie
inadequaat (onwaar)	adequaat (waar)
ongeluk	geluk

In onderstaande tabel worden twee soorten waarheid onderscheiden.

Waarheid 1	Waarheid 2
waarnemingsbegrip	verstandelijk begrip
correspondentie	coherentie
existentie	essentie

MvB: "Denken resulteert in twee soorten begrip: waarnemingsbegrip en verstandelijk begrip... Ze zijn totaal verschillend van aard... Waarnemingsbegrip berust op de inadequate verbinding van zintuiglijke waarnemingen. Verstandelijk begrip berust op de adequate verbinding van ideeën" (p56).

TvE: Waarnemingsbegrip komt voort uit kennisvorm 1 - de verbeelding (of waarneming). Zie Diagram 2. Verstandelijk begrip komt voort uit de wisselwerking tussen de kennisvormen rede en intuïtie.

MvB: "De twee soorten begrip houden verband met twee soorten waarheid. Waarheid als correspondentie hoort bij waarnemingsbegrip. Ze berust op de gelijkenis tussen een ding en de voorstelling van dat ding. Waarheid als coherentie hoort bij verstandelijk begrip. Ze gaat uit van de overeenstemming tussen een ding en zijn essentie" (p56).

TvE: Hier wordt de essentie van een ding dus gekoppeld aan verstandelijk begrip van het ding.

MvB: "We zien dat de zon 's morgens opkomt en 's avonds ondergaat. De afwisseling van dag en nacht wordt sinds mensenheugenis verklaard uit het draaien van de zon om de aarde.

Waarnemingsbegrip plaatst de aarde in het centrum van het heelal. Dit wordt het geocentrische wereldbeeld genoemd" (p62). "Newtons verstandelijke begrip (heliocentrisch wereldbeeld) kan niet worden herleid tot waarnemingsbegrip (geocentrisch wereldbeeld) en omgekeerd. De beide denksporen lopen parallel, maar raken elkaar nergens" (p66).

TvE: Het parallellisme tussen waarnemingsbegrip en verstandelijk begrip blijft problematisch. In het hierboven gegeven drieluik heeft verstandelijk begrip (rede en intuïtie) impact op waarnemingsbegrip (waarneming of verbeelding). *Hoe* kan dat als de beide denksporen parallel lopen maar elkaar nergens raken? Op de pagina's 151,153 en 155 in Van Eijk (2017) wordt daarover meer gezegd. Het voert hier te ver om dieper in te gaan op deze verwarrende materie.

²⁸ Zie voetnoot 15.

MvB: “De onverenigbaarheid van waarnemingsbegrip en verstandelijk begrip is in de 20^e eeuw uitgewerkt door de wetenschapstheoreticus Gaston Bachelard... Hij stelt dat er ‘een breuk loopt tussen zintuiglijke waarneming en wetenschappelijke kennis’. Hij noemt dit de epistemologische breuk... Bachelards epistemologische breuk is een uitwerking en bevestiging van de door Spinoza geconstateerde breuk tussen waarnemingsbegrip (Kenniss 1) en verstandelijk begrip (Kenniss 2 en 3)” (p68).

TvE: Waarschijnlijk is er niet alleen sprake van een epistemologische breuk, maar ook van een onderliggende ontologische breuk. ‘Verstand’ en ‘waarheid 2’ in bovenstaande tabellen hebben betrekking op essentie. En essentie is een *ontologische* categorie, terwijl waarnemingsbegrip en verstandelijk begrip *epistemologische* categorieën zijn. We hebben eerder gezien in sectie 2 dat essentie ook de immanente God-Natuur/Rede/Logos wordt genoemd, en dat is een duidelijk ontologische categorie.

MvB: “De foto van een hommelt is waar in zoverre ze overeenstemt met een bestaande hommelt [correspondentiëwaarheid]; de DNA-streepjescode van een hommelt is waar in zoverre hij overeenstemt met de essentie van de hommelt [coherentiewaarheid]” (p69). “Het verschil tussen correspondentie en coherentie komt overeen met het verschil tussen waarnemingsbegrip (Kenniss 1) en verstandelijk begrip (Kenniss 2 en 3)... Spinoza bedoelt dat waarheid omtrent de essentie van een ding (het DNA van een hommelt) niet kan worden afgeleid uit de waarneming van dat ding (de foto van de hommelt) en omgekeerd. De twee waarheidsopvattingen zijn van elkaar gescheiden door de epistemologische breuk. Waarnemingskennis en verstandelijke kennis hebben elk hun eigen denkspoor en hun eigen waarheid. De twee sporen lopen parallel, maar raken elkaar nergens” (p71).

TvE: Ook in sectie 2 zegt MvB dat “DNA het dichtst in de buurt komt van wat Spinoza bedoelt met de essentie die in elk wezen besloten ligt”. Zoals hierboven gezegd, is essentie een ontologische categorie eerder dan een epistemologische categorie. Een terzijde: kan het zijn dat ook in de fenomenologische wetenschapsoptvatting de (ontologische en epistemologische) verwarring tussen existentie en essentie een rol speelt?²⁹

4. Deel III: Doen

In onderstaande tabel wordt het onderscheid tussen lichamelijke emoties en mentale gevoelens weergegeven.

Aandoeningen (affectiones) impressies op het lichaam	Affecten (affectus) mentale voorstellingen
--	--

MvB: “Spinoza maakt verschil tussen lichamelijke aandoeningen en mentale affecten” (p78). “Onze hersens vertalen de lichamelijke indrukken in mentale voorstellingen” (p81).

TvE: Een interessante vraag is *hoe* we van *lichamelijke* indrukken naar *mentale* voorstellingen komen? Hoe komen we van iets materieels tot iets mentaals? In deze context zegt Cyriel Pennartz: “De discrepantie tussen de harde ‘neuro’-realiteit van onze hersenen en onze persoonlijke beleving van zintuiglijke informatie wordt in het onderzoek naar bewustzijn geschaard onder het ‘Moeilijke Probleem’”. Het is de filosoof David Chalmers die het begrip *The Hard Problem of Consciousness* op de kaart heeft gezet. *Hoe* vindt de overgang van materiële, fysische neuronale activiteit in de hersencellen naar subjectieve mentale ervaringen plaats? Dat is het Moeilijke Probleem. Pennartz verwijst trouwens ook naar Spinoza’s monisme van lichaam en geest.³⁰

In onderstaande tabel worden de primaire mentale affecten ‘blijdschap en droefheid’ verbonden aan het concept ‘macht’.

²⁹ Zie ook subhoofdstuk 12.4 *The art of phenomenology* in Van Eijk (1998): p253/4.

³⁰ Van Eijk T. (2025). [De samenhang tussen hersenen en geest](#). Commentaar op: Cyriel Pennartz (2021). *De code van het bewustzijn. Hoe de hersenen onze werkelijkheid vormgeven*. Prometheus. Civis Mundi Digitaal #159, juni 2025.

Affecten

blijdschap	droefheid
meer macht	minder macht

MvB: “Spinoza zet de gangbare [christelijke] ethiek van deugden en ondeugden op haar kop. Hij vervangt de vraag of een affect in moreel opzicht goed of slecht is, door de vraag of het affect ons sterker of zwakker maakt. Goede gevoelens maken ons sterker, slechte gevoelens maken ons zwakker” (p86).

MvB: “Spinoza voert een revolutie op kousenvoeten door. Je hebt aanvankelijk niet in de gaten dat hij bezig is de christelijke ethiek op haar kop te zetten. Dat komt doordat hij traditioneel christelijke deugden zoals liefde en vriendschap warm aanbeveelt als deugden. De lezer denkt dergelijke deugden te herkennen, omdat ze hem van kindsbeen af zijn voorgehouden. Maar Spinoza doelt niet op de christelijke onbaatzuchtige liefde en vriendschap (‘zij zoekt zich zelve niet’), maar op een liefde en vriendschap gebaseerd op eigenbelang (*utile propre*), dat wil zeggen vriendschap en liefde die ons sterker maken. Spinoza bedoelt met liefde en vriendschap een op eigenbelang gerichte wil tot macht. De diepste essentie van liefde en vriendschap, de oorzaak waaruit ze ontstaan, is dit eigenbelang... Ook ondeugden, zoals haat en nijd, moeten in het licht van Spinoza’s ethiek worden herzien als eigenschappen die slecht zijn, omdat ze ons verzwakken” (p88).

MvB: “Spinoza’s ethiek is een omkering van de gangbare moraal. Overigens zal elke lezer diep in zijn hart moeten toegeven dat Spinoza gelijk heeft, want we hebben allemaal geleerd ons zo goed mogelijk, dat wil zeggen met alle ons ten dienste staande middelen te handhaven in het bestaan. En als we heel eerlijk zijn, moeten we toegeven dat we over dit op eigenbelang gerichte gedrag graag een onbaatzuchtig sausje gieten, zodat het er van de buitenkant uitziet als onzelfzuchtig en altruïstisch” (p89).

MvB: “Onze liefde is voor het grootste gedeelte eigenliefde” (p91). “De liefde voor mijn geliefde is grotendeels eigenliefde (narcisme)... Doel van mijn liefde is vergroting van mijn macht... Liefde is niet altruïstisch, maar egoïstisch (narcistisch). Liefde staat model voor affecten waar we sterker van worden” (p92).

TvE: Je zou ook kunnen zeggen dat we van iemand houden omdat dit ‘houden van’ onszelf een goed gevoel geeft. Dus narcistisch is. Het goede gevoel maakt ons sterker en machtiger.

Er wordt in dit artikel vanwege ruimtebesparing niet ingegaan op *Deel IV: De samenleving* in het besproken boek.³¹ Aan het eind van *Deel IV* schrijft MvB ook nog iets over de Verenigde Oost-Indische Compagnie (de VOC).³²

5. Deel V: Vrijheid.

Subhoofdstuk: Intuïtie

In onderstaande tabel wordt nogmaals de wisselwerking tussen rede en intuïtie gepresenteerd als verstand.

Verstand is de wisselwerking tussen intuïtie en rede

Rede	Intuïtie
Verstand	

MvB: “Inzicht in de ware aard van de dingen wordt ons bij geboorte meegegeven in de vorm van intuïtie. Verstand (*intellectus*) is de combinatie van intuïtie en rede. Verstand wint aan

³¹ Het belangrijke aspect van ‘samenleven’ komt wel ter sprake in hoofdstuk 6 *Het concentrische ik* en hoofdstuk 7 *Spinoza’s liberalisme* in Van Eijk (2017).

³² MvB: “De sociale organisatie die Spinoza idealiter voor ogen stond was de VOC... Het motief tot oprichting van de VOC [in 1602] was het welbegrepen eigenbelang van de jonge Republiek. Eigenbelang in de economische en militaire zin van het woord... Eigenbelang in de oorspronkelijke zin van handhaving in het bestaan” (p112/3). Slavernijonderzoeker Leendert van der Valk schrijft in het NRC (9/10 mei 2026): “Er is een hardnekkig idee dat slavernij in het VOC-gebied minder erg zou zijn geweest [dan in de West]” wat hij bestrijdt in zijn artikel met de titel ‘Slavenhandel duurde langer en betrof veel meer mensen’. Hoe Spinoza dacht over tot slaaf gemaakten is mij niet bekend.

eeuwigheidswaarde naarmate onze rede zich onder leiding van de intuïtie ontwikkelt. In Deel 5 [van de *Ethica*] presenteert Spinoza intuïtie als de weg naar [ware] vrijheid en gelukzaligheid... Het is opmerkelijk dat Spinoza bij de nadere uitwerking van de intuïtieve kennis het woord 'intuïtie' vermijdt. Hij beperkt zich in Deel 5 tot de algemene aanduiding: 'kennis van de derde soort'. Het is een van de redenen waarom Spinoza's 'intuïtie' omgeven is met een mysterieus, bijna mystiek waas... Intuïtie is de grote onbekende" (p125).

TvE: Inzicht in de *ware aard van de dingen* zou moeten verwijzen naar een ontologisch aspect, maar dat gebeurt niet in bovenstaande alinea. Het belangrijke onderscheid tussen instinct en intuïtie is al eerder ter sprake gekomen. Wanneer intuïtie als 'de grote onbekende' is omgeven met een mysterieus, bijna mystiek waas, dan kan het niet hetzelfde zijn als instinct dat eerder duidelijk omschreven is. In sectie 3b omschrijft MvB intuïtie als de *hoogste vorm van kennis*, die volgens Spinoza tot *ware vrijheid en gelukzaligheid* leidt. Dat doet denken aan de oosterse term 'verlichting'.

MvB: "Volgens Spinoza wordt intuïtie geactiveerd als het denken de dingen beschouwt onder het gezichtspunt van de eeuwigheid, dat wil zeggen onder het gezichtspunt van God" (p125).

TvE: Wanneer intuïtie wordt gezien als het denken dat de dingen beschouwt onder 'het gezichtspunt van de eeuwigheid', dan kan men (onder verwijzing naar Diagram 1) beargumenteren dat het denken eerst het tijdelijke rationeel-empirisch bewustzijn dient te transcenderen om vervolgens het eeuwige transcendent/immanent bewustzijn te kunnen naderen. Eerst dan functioneert men op het niveau van zuivere intuïtie.

MvB: "Intuïtie is een aangeboren richtsnoer tot handelen. Hoe moeten we ons dat voorstellen? Dat kan alleen als we intuïtie denken als de cumulatie van ervaringskennis in ons erfelijk materiaal. Deze uitleg sluit aan bij de uitleg van de menselijke essentie als DNA, een hulpconstructie die ik al eerder heb aangevoerd. Terwijl Spinoza waarneming en rede definieert als kennissoorten die in de loop van het leven ontwikkeld worden, herleidt hij intuïtie tot God, dat wil zeggen tot de Natuur in haar algemeenheid, dat is tot de erfelijk gecumuleerde kennis die wij bij onze geboorte meekrijgen en die in principe de hele evolutie omvat" (p126).

TvE: MvB heeft reeds eerder betoogd dat DNA als de menselijke (lichamelijke) essentie gezien kan worden (zie sectie 2). Hier wordt ook een verondersteld aangeboren intuïtie gelijkgesteld aan ons aangeboren DNA. Over een aangeboren instinct wordt echter niet gesproken.

MvB: "De gestapelde erfelijke kennis verklaart het onmiddellijke inzicht in de waarheid, inzicht in de manier waarop de werkelijkheid in elkaar zit en inzicht in de manier waarop wij ons als mens ten opzichte van deze werkelijkheid moeten gedragen. Dat is de reden waarom Spinoza intuïtieve kennis nader omschrijft als het gezichtspunt van de eeuwigheid, dat wil zeggen het gezichtspunt van God, waarbij het niet overbodig is te herhalen dat Spinoza onder God de Natuur verstaat. Intuïtie op deze manier opgevat is hetzelfde als het vermogen dat door de stoa werd omschreven als 'oikeiose'" (p126). MvB: "Met intuïtie bedoelt Spinoza datgene wat de stoïsche filosofen *oikeiose* noemden. Oikeiose is 'inhuizing' in de Natuur. Mensen delen dit vermogen met dieren en planten. Mensen beschikken in tegenstelling tot dieren over verstand (een combinatie van rede en intuïtie)" (p122).

TvE: Passages zoals 'inzicht in de manier waarop de werkelijkheid in elkaar zit' en 'het gezichtspunt van de eeuwigheid' verwijzen naar ontologie. Wanneer een verondersteld aangeboren intuïtie gelijkgesteld wordt aan ons aangeboren DNA, belandt men in het materialistisch georiënteerde positivistisch paradigma. In sectie 2 werd eerder geconcludeerd dat MvB met de hulpconstructie van DNA uiteindelijk een positivistisch-materieel ontologisch perspectief hanteert. Het is relevant om op te merken dat ook instinctmatig gedrag gebaseerd is op gestapelde erfelijke kennis. Over het vermogen van oikeiose of 'inhuizing' in de Natuur volgt hieronder meer.

Subhoofdstuk: Oikeiose

MvB: "Oikeiose verwijst in de stoïsche filosofie naar de primaire impuls van alle levende organismen om zich in te voegen in de natuur" (p126). "Seneca en Cicero gaan ervan uit dat niet alleen dieren [en mensen], maar ook planten gehoorzamen aan een proces van oikeiose" (p127). "De stoïci benadrukken dat oikeiose voortkomt uit de primaire levensimpuls (*conatus*) die zich manifesteert in

de blindelinge reflex om datgene te doen wat het organisme ten goede komt en te vermijden wat het aantast. Cicero en Seneca noteren bewonderend hoe jonge kuikens bliksemsnel onder de vleugels van hun moeder schieten als het silhouet van een wezel opduikt, ook al hebben ze zo'n dier nog nooit gezien, terwijl ze zich niet druk maken om een stier, die zoveel gevaarlijker lijkt... Ook voor Spinoza ligt de eigenliefde ten grondslag aan het handelen van alle organismen inclusief de mens. Grondslag van de ethiek is eigenliefde" (p128).

TvE: De primaire levensimpuls (*conatus*) wordt hier omschreven als de blindelinge reflex om zich te handhaven in het bestaan. Zie het gegeven voorbeeld van de jonge kuikens. Dat kan gezien worden als instinctmatig gedrag (de *flight* en/of *flock* reflex). Om de stoïsche *oikeïose* gelijk te stellen aan intuïtie is wellicht een brug te ver.

MvB: "Spinoza wijst op intuïtie als de weg naar vrijheid en geluk. Dat leidt in zoverre tot een probleem dat mensen zich niet van dieren en planten onderscheiden als het op intuïtie aankomt. Menselijke intuïtie is hetzelfde vermogen als wat bij dieren instinct wordt genoemd en bij planten *oikeïose*. Wat betreft het vermogen tot inhuizing is er geen verschil tussen mens, dier en plant. Het verschil wordt gemaakt door het verstand... Dieren en planten ondergaan *oikeïose* lijdzaam, verstand stelt de mens in staat passies te transformeren tot acties" (p129).

TvE: Hier wordt menselijke intuïtie gelijkgesteld aan dierlijk instinct en plantaardige *oikeïose*. Heeft de mens dan geen instinct? Zijn menselijk instinct en menselijke intuïtie hetzelfde vermogen? De vraag rijst ook of er geen fundamenteel ontologisch verschil is tussen mensen, dieren en planten? Zie *Beeld 1: Vier domeinen van 'zijn' volgens Ernst Schumacher* onderaan dit artikel. Volgens Spinoza en MvB wordt het verschil gemaakt door het menselijk verstand, omdat dieren en planten de 'inhuizing' lijdzaam ondergaan, terwijl het verstand (rede + intuïtie) de mens in staat stelt passies te transformeren tot acties. Is het niet zo dat het verschil tussen planten, dieren en mensen wordt veroorzaakt door *emergente* eigenschappen oftewel de vermogens van bewustzijn en zelfbewustzijn? Zijn deze twee vermogens niet iets anders dan 'verstand'?

TvE: Met betrekking tot het menselijk verstand dat passies kan transformeren tot acties wordt verwezen naar onderstaande tabel. Hier dient wel te worden opgemerkt dat ook een (groot?) gedeelte van de mensen (Spinoza's 'onweldenkenden') passies lijdzaam ondergaan, wanneer het verstand onvoldoende wordt ontwikkeld.³³

Subhoofdstuk: Van passie naar actie

Affecten	
Passies	Acties
lijdzaam	autonomie
slavernij	vrijheid
onderworpenheid (alterius jus)	zelfbeschikking (sui jus)

MvB: "De ethiek van Spinoza bestaat in notendop in de transformatie van passies [lijdzaam ondergane lichamelijke impulsen] in acties [redelijk handelen] onder leiding van het verstand" (p83).

TvE: Hier is Diagram 2 relevant waarin het transformatieproces verloopt van lichamelijke emoties naar mentale gevoelens naar uiteindelijk zichtbaar gedrag, via het verstand (rede + intuïtie).

MvB: "In Deel 4 [van de *Ethica*] benadrukt Spinoza dat affecten meestal lijdzaam worden ondergaan. Mensen zitten in hun affecten gevangen en zijn, net zoals dieren en planten veroordeeld tot slavernij... De transformatie van passie tot actie onder leiding van het verstand gaat niet vanzelf. De meeste mensen zijn niet bereid of in staat hun verstand te trainen: ze zijn en blijven onweldenkend. Alleen degenen die hun leven lang hun verstand oefenen, zijn in staat passies in acties te veranderen, alleen zij ontwikkelen zich tot weldenkenden" (p131).

TvE: Het verstand oefenen is inderdaad belangrijk, maar dan vooral ook de component *intuïtie*. Helaas kan de *onderbewuste* intuïtie niet *bewust* getraind worden. Maar zoals aangegeven in sectie

³³ Zie ook Diagram 2 waarin passieve, neutrale en actieve affecten een rol spelen.

3b kan de *ontvankelijkheid* voor adequaat intuïtief functioneren wel getraind worden door middel van technieken voor bewustzijnsontwikkeling. Uiteindelijk dienen Spinoza's 'weldenkenden' te transformeren in welwillenden en 'weldoeners'. Het zichtbare *gedrag* is het ultieme criterium om te beoordelen of acties maatschappelijk en ecologisch verantwoord zijn.

Bijlage: Verstandelijke liefde tot God

In een Bijlage, getiteld *Verstandelijke liefde tot God*, aan het eind van zijn boek citeert MvB Spinoza die zegt: "Uit de derde kennissoort komt noodzakelijk verstandelijke liefde tot God voort" (p132). MvB: "Spinoza benadrukt dat de verstandelijke liefde tot God reflexief is" (p132). "Redelijke kennis (Kennis 2) is een reflectie van waarnemingskennis (Kennis 1)... Verstandelijk begrip [H₂O] is een reflectie van (of reflectie op) waarnemingen [water] die ook een vorm van begrip zijn, maar dan van een misleidende, onware soort" (p132/3).

TvE: Uit intuïtie komt dus *verstandelijke* liefde tot God voort, waarbij *verstand* als een combinatie van reflexieve rede en intuïtie wordt gezien. De combinatie van rede en intuïtie blijft enigszins vreemd aanvoelen, omdat de reflexieve rede rationeel-empirisch oorzaak en gevolg denken is, terwijl de kwaliteit van intuïtie juist afhangt van het transcenderen van het rationeel-empirisch bewustzijn (zie Diagram 1).

MvB: "Spinoza's leer wordt zo nu en dan in verband gebracht met mystiek. Dat lijkt me plausibel, op voorwaarde dat we zelfkennis opvatten als de oefening om door middel van reflexief denken ons zelfbeeld uit te breiden tot het inzicht dat we ons 'zelf' vinden in de universele samenhang die God is. Deze oefening is tevens de door Spinoza aanbevolen methode om te komen tot vrijheid en gelukzaligheid" (p135).

TvE: Is het überhaupt mogelijk om door middel van reflexief denken tot inzicht in een universele samenhang te komen? Hoe holistisch we ook proberen te denken, het is vrijwel onmogelijk om tot inzicht te komen in de samenhang van ecologische, technologische, economische, politieke, sociaal-structurele, culturele en persoonlijkheidsfactoren. Een holistisch kader voor het multidimensionale maatschappelijke ontwikkelingsproces is eerder gepresenteerd.³⁴ Meer dan 20 jaar werkervaring in *Farming Systems Research* leert dat een holistische theorie niet eenvoudig in praktijk te brengen is.

De 'universele samenhang die God is' verwijst in een niet-religieuze context naar Spinoza's immanent/transcendente God-Natuur oftewel naar het immanent/transcendent bewustzijn. Of reflexief denken de beste methode is om tot mystieke inzichten te komen is de vraag? Is niet juist een transcenderen van het reflexieve denken nodig? Een volledige vereenzelviging met het immanent/transcendent bewustzijn resulteert in 'verlichting' in oosterse zin, en in 'autonome vrijheid' en 'gelukzaligheid'.³⁵

Het laatste gedeelte van de laatste zin in het boek van MvB luidt: "...naarmate de mens zich bewuster wordt van zijn goddelijke natuur, wordt de Natuur of God zich bewuster van zichzelf in de mens" (p136).

TvE: Het klinkt vreemd om te zeggen dat de immanent/transcendente God-Natuur of het immanent/transcendent bewustzijn 'zich bewust wordt van zichzelf in de mens', aangezien dit abstracte, letterlijk 'onvoorstelbare' bewustzijn wordt verondersteld universeel en eeuwig te zijn, terwijl de mens dat zeker niet is. Dit bewustzijn kan echter wel in principe door iedereen direct *ervaren* worden door middel van technieken voor bewustzijnsontwikkeling. Via de onderste route in

---

³⁴ Zie Diagram 1: Een holistisch kader voor het multidimensionale maatschappelijke ontwikkelingsproces in: Van Eijk T. (2015). [Eenvoudig leven in een complexe wereld oftewel de paradox van eenheid-in-verscheidenheid](#). Civis Mundi Digitaal # 33, oktober 2015. Dit Diagram 1 is gebaseerd op: Ransijn P. (1985). *A rational way to peace and fulfilment. The unified field of consciousness in a sociological perspective*. Soma Scientific Publisher, Lelystad (p46). Zie ook hoofdstuk 7 *About Holism*; subhoofdstuk 9.1 *A holistic framework for multi-dimensional development: different categories of factors*; hoofdstuk 11 *FSR - An illusion of intellectual holism?*; en subhoofdstuk 12.2 *Intuition: the holistic art of anticipation and integration*: in Van Eijk (1998).

³⁵ Maharishi Mahesh Yogi spreekt in deze context van 'bliss consciousness'.

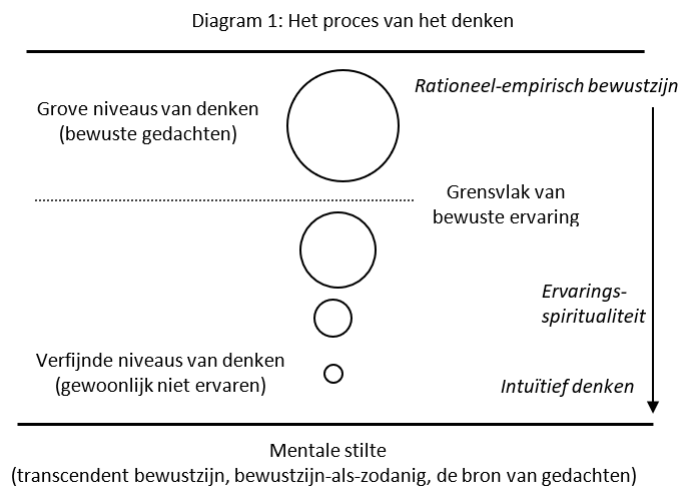
Diagram 3 resulteert dat in vrij, pro-actief gedrag. En meer pro-actief gedrag is dringend nodig in de huidige wereld die geplaagd wordt door multi-pele crises.

Afsluiting

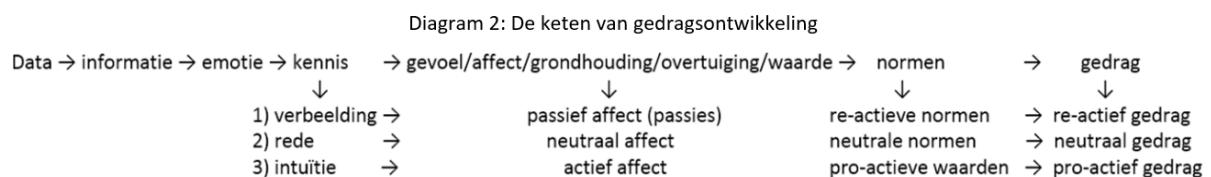
In een *Ten Geleide* aan het eind van zijn boek zegt MvB: “Deze inleiding [in de filosofie van Spinoza] biedt de lezers een houvast waarmee ze zich een eigen weg kunnen banen door Spinoza’s ingewikkelde maar fascinerende filosofie” (p137).

TvE: In de *Inleiding* zei MvB dat de sleutelbegrippen in Spinoza’s filosofie ‘zo glibberig als palingen in een emmer snot’ zijn. De vele tabellen in zijn boek geven echter een goed schematisch overzicht van deze glibberige sleutelbegrippen. Met betrekking tot de in dit artikel beklemtoonde aandachtspunten is hopelijk enige verduidelijking gebracht - deze aandachtspunten zijn het ontologische aspect in Spinoza’s filosofie, zijn vage omschrijving van intuïtie die tegelijkertijd de hoogste vorm van kennis wordt genoemd, en de mogelijkheid van een synthese van theoretische filosofie en effectieve praktijken voor bewustzijnsontwikkeling. MvB heeft (weer) een interessant en nuttig boek geschreven.³⁶

Diagrammen

Zie voor meer uitleg over dit diagram: Van Eijk T. (2019). [Het bewustzijnsbegrip bij Hans Komen. Commentaar op de serie: Bewustzijn, wat is dat? Het bewustzijnsbegrip door de eeuwen heen in filosofie en psychologie. Deel 1.](#) Civis Mundi Digitaal #81, april 2019 (I). Zie ook: Van Eijk T. (2021). [Klimaatcrisis, gedragsverandering en bewustzijnsontwikkeling.](#) Lulu. p.83-86. Ook beschikbaar als pdf-file.

Zie voor meer uitleg: Van Eijk T. (2020). [Hoe komen we tot daadwerkelijke gedragsverandering?](#) Civis Mundi Digitaal #96, april 2020 (I).

M.b.t. de drie kennisvormen of kenwijzen die Spinoza onderscheidt:

- Wanneer de *verbeelding* overheerst, wordt men zich op een inadequate manier bewust van een initiële lichamelijke emotie, en ontwikkelt daardoor een inadequaat mentaal gevoel. Dit gevoel (wat eigenlijk een inadequate gedachte is)

³⁶ Op mijn [website](#) kunnen vier eerdere artikelen over Spinoza’s filosofie gevonden worden.

Enkele tikfouten in het boek:

Op p83: halverwege de pagina: Dat is volgens Descartes *is* de ziel... Verwijder de tweede *is*.

Op p124, de laatste zin ... omdat via de affecten werken... moet zijn ... omdat deze affecten werken...

Op p129 staat net boven ‘Van passie naar actie’ tweemaal het woord ‘stelt’ in een zin.

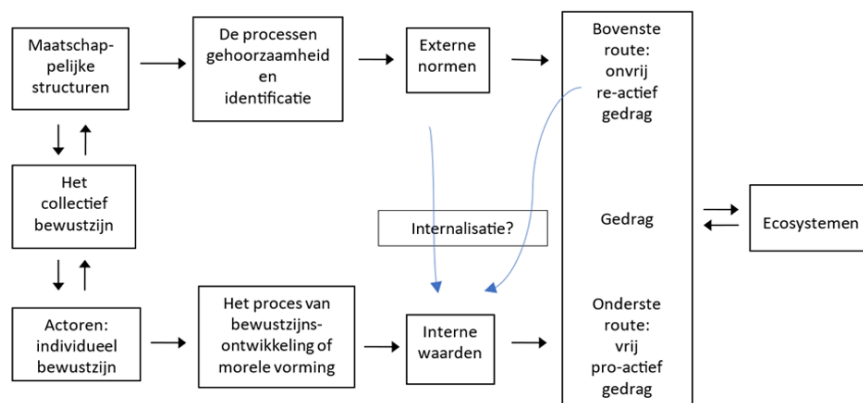
Op p131 mist in de op een na laatste zin het woord ‘zijn’.

resulteert in een lijdzaam (passief) ondergaan van een situatie, wat tot re-actief gedrag leidt. Bij Spinoza staan 'passies' voor ongewenste gemoedsaandoeningen, voor lijden. Dit is dus heel anders dan het tegenwoordige gebruik van het woord 'passie' in de zin van enthousiasme.

- Wanneer de *rede* overheerst, wordt men zich op een adequate manier bewust van een initiële lichamelijke emotie, en ontwikkelt daardoor een adequaat mentaal gevoel (een adequate gedachte). Dit houdt echter vaak een neutrale, onthechte, afstandelijke gemoedsaandoening in, zonder veel affectieve lading, waardoor de impact op daadwerkelijke gedragsverandering gering kan zijn.

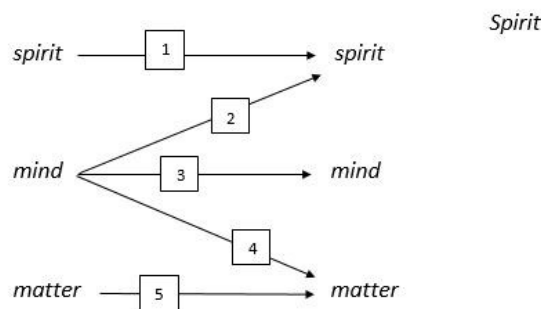
- Wanneer de *intuïtie* overheerst, wordt een initiële lichamelijke emotie heel snel en efficiënt omgezet in een onberedeneerd mentaal gevoel, dat wel een affectieve lading heeft, en daardoor aanzet tot pro-actief gedrag. Men is dan niet passief, geen lijdend voorwerp, geen lijder maar veeleer een leider. Men is intrinsiek gemotiveerd op grond van een diep inzicht. Intuïtie kan gezien worden als een heel verfijnd niveau van denken dat niet bewust ervaren wordt. Hoewel intuïtie als zodanig niet getraind kan worden, het functioneert immers op een niet-bewust niveau, kan de *ontvankelijkheid* voor adequaat intuïtief functioneren wel getraind worden, bijvoorbeeld door middel van technieken voor bewustzijnsontwikkeling (Zie de secties 9 en 10 in Van Eijk 2020).

Diagram 3: Conceptueel kader dat individuele actoren en maatschappelijke structuren, en bewustzijn en gedrag met elkaar verbindt.

Zie voor meer uitleg over dit diagram: Van Eijk T. (2020). [Goudsblom: Maatschappelijke dwang tot zelfdwang](#). Civis Mundi Digitaal #96, april 2020 (I). De Diagrammen 2 en 3 staan ook in: Van Eijk T. (2021). [Spinoza over religie](#). Commentaar op: Yoram Stein (2019). *Spinoza's Theory of Religion. The Importance of Religion in Spinoza's Thought and Its Implications for State and Society*. PhD thesis, Universiteit Leiden. Civis Mundi Digitaal #106, januari 2021.

Diagram 4: Vijf verschillende kenwijzen. Drie domeinen van 'zijn' resulteren in vijf kenwijzen. Het immanente aspect van *Spirit* (hoofdletter S) wordt weergegeven door het papier waarop het diagram is getekend (Wilber 1985a:p269).

Zie voor meer uitleg: Van Eijk T. (2015). [Waarachtige en onwaarachtige kennis op wetenschappelijk en religieus gebied](#). Civis Mundi Digitaal # 33, oktober 2015.

- Kenwijze nummer 5 is eenvoudige zintuiglijk-materiële waarneming: het oog 'kijkt naar' een boom, of beter gezegd via het zintuig 'oog' zien wij via allerlei fysisch-chemische processen die in het oog en brein plaatsvinden het materiële object 'boom'.

- Kenwijze nummer 4 is empirisch-analytische mentale kennis, of de ideeën van de *mind* over de zintuiglijk-materiële wereld.

- Kenwijze nummer 3 is hermeneutische (verklarende) en introspectieve kennis, of de kennis van de *mind* over de *mind*.

- Kenwijze nummer 2 is paradoxale rede, of de poging van de *mind* om over *spirit* na te denken. Het wordt paradoxale rede genoemd, omdat de *mind* noodzakelijkerwijs paradoxale beweringen genereert wanneer ze probeert na te denken over het spirituele domein.

- Kenwijze nummer 1 is directe kennis van de *spirit* over *spirit*, hetgeen niet-bemiddelde en niet-symbolische kennis is, het is intuïtief. Deze kennis is 'niet-bemiddeld' omdat ze niet tot stand komt via het middel van het intellect, het is geen kennis verkregen door denken over iets, ze is daarentegen gegrondvest in directe persoonlijke ervaring van zuiver bewustzijn.

Beeld 1: Vier domeinen van 'zijn' volgens Schumacher³⁷

Ernst Schumacher onderscheidt in zijn boek *A guide for the perplexed* (1977) vier niveaus van 'zijn' - mineralen, planten, dieren, en mensen - die van elkaar verschillen door de vermogens van leven, bewustzijn en zelfbewustzijn. Hij zegt: "Het is buiten ons vermogen leven te geven aan levenloze materie, bewustzijn te geven aan levende materie, en het vermogen van zelfbewustzijn te geven aan bewuste wezens... Evolutie als een proces van het spontane, toevallige opduiken van de vermogens van leven, bewustzijn en zelfbewustzijn, uit levenloze materie, is volledig onbegrijpelijk" (p18).³⁸ Volgens Schumacher zijn er verschillen in aard (*differences in kind*) en niet eenvoudigweg graduele verschillen (*differences in degree*) tussen de vermogens van leven, bewustzijn en zelfbewustzijn (p21). Vanwege deze 'ontstijgende eigenschappen' (*emergent properties*) hebben we nooit, en zullen we nooit, de 'missing link' tussen dieren en mensen vinden, zegt Wilber.³⁹

Het is evident dat uiteindelijk alle levende wezens zijn opgebouwd uit atomen en moleculen, maar zijn ze niet meer dan 'niets dan' atomen en moleculen? Volgens sommigen maakt een immaterieel, niet-reduceerbaar organisatiepatroon ze levend. Deze niet-reduceerbare organische heelheid (wellicht Spinoza's immanente God-Natuur of Maharishi's veld van creatieve intelligentie) geeft ze identiteit en creëert autonome zelforganisatie. Het veld van creatieve intelligentie is tegelijkertijd immanent in - en transcendent aan - de wereld. Vanuit het immanente gezichtspunt zijn er alleen graduele verschillen, geen verschillen in aard, aangezien hetzelfde veld van creatieve intelligentie ten grondslag ligt aan alles (het is het hout waarvan de ladder is gemaakt, in de woorden van Wilber). Vanuit het transcendente gezichtspunt zijn er wel verschillen in aard, er is een soort hiërarchie (het is de hoogste sport van de ladder).

Als voorbeeld: een *stone* en een *Stone* zijn beide expressies van creatieve intelligentie. Creatieve intelligentie uitgedrukt in de 'dode' vorm en kleur van een *stone* en creatieve intelligentie uitgedrukt in de 'levendige' muziek van een (*Rolling*) *Stone*. Of, in andere woorden, vibraties van creatieve intelligentie 'bevroren' in de vorm van een *stone* en vibraties van creatieve intelligentie exploderend in de dynamische muziek van de *Greatest Rock & Roll Band on Earth*. Vanuit het transcendente gezichtspunt, echter, zijn er duidelijke verschillen in aard tussen *stones* en *Stones*. De eerste spelen geen muziek en vullen geen stadions met mensen over de gehele wereld; het zijn gewoon *non-rocking stones*. De laatsten zijn bijzondere mensen met een vermogen om culturen te transcenderen door hun muziek. Een *stone* en een *Stone* staan op verschillende niveaus in Diagram 4, maar op verschillende niveaus van 'zijn' of creatieve intelligentie. Of, in andere woorden, een *stone* (*matter*) en een *Stone* (*matter, mind* en *spirit*) kunnen verticaal onderscheiden worden, maar niet radicaal gescheiden, aangezien beide horizontaal verbonden zijn door het immanente veld van creatieve intelligentie. Er is sprake van transcendentie en immanentie. Kortom, een paradox die moeilijk te begrijpen is op het intellectuele niveau van discursief denken.

---

³⁷ Van Eijk T. (2015). [Waarachtige en onwaarachtige kennis op wetenschappelijk en religieus gebied](#). Civis Mundi Digitaal # 33, oktober 2015 (De volgende tekst stamt uit Eindnoot 4 in dit artikel. Het is tevens een vertaling van een gedeelte van Eindnoot 24 uit Van Eijk 1998:p176/7).

³⁸ Schumacher E.F. (1977). *A guide for the perplexed*. Harper & Row Publishers, New York.

³⁹ Wilber K. (1985c). *Quantum questions. Mystical writings of the world's great physicists*. Shambhala Publications, Boston (First published in 1984) p26.